

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİ
P O L İ S A K A D E M İ Y A S I .

KAFEDRA: “DÖVLƏT VƏ HÜQUQ NƏZƏRİYYƏSİ”.

FƏNN: “DÖVLƏT VƏ HÜQUQİ TƏLİMLƏR”

M Ü H A Z İ R Ə

MÖVZU № 6. “XIX əsrin I yarısında Avropa ölkələrində siyasi və hüquqi təlimlər”

B A K I - 2018***MÖVZU № 6. “XIX əsrin I yarısında Avropa ölkələrində siyasi və hüquqi təlimlər”******P L A N:***

- 1.XIX əsrin birinci yarısında Avropa ölkələrində siyasi və hüquqi təlimlər
- 2.XIX əsrin I yarısında Rusiyada zadəgan və burjua liberalizmi (M.M.Seperanski, N.M.Karamzin).
- 3.Dekabristlərin və rus inqilabçı demokratlarının sosial-siyasi görüşləri.

Ə D Ə B İ Y Y A T:

1. H.İ. Şirəliyev, F.F.Abbasov. Politologiya. B., 1994.
2. O.G.Leysta. İstoriə poltiçeskix i pravovıx uçenyı xrestomatiə. M., 2000.
3. O.G.Leysta. İstoriə poltiçeskix i pravovıx uçenyı. M.,2001.
4. Yusif Rüstəmov. Siyasi-hüquqi təlimlər tarixi. Bakı, 2000.
5. Ağababa Rzayev. İstoriə poltiçeskix i pravovıx uçenyı v Azerbaydcane. B., 2000.
6. Aqşin Quliyev,Qədim Şərqi quldarlıq dövlətlərində siyasi və hüquqi fikir.Bakı-2006
7. Yusif Rüstəmov,Sosial-siyasi və hüquqi təlimlər tarixi.Bakı-2007

1.XIX əsrin birinci yarısında Avropa ölkələrində siyasi və hüquqi təlimlər

XIX əsrin başlanğıcında alman ideologiyasının xüsusiyyəti bundan ibarət idi ki ölkədə katoliklərlə protestantlar arasında din azadlığı (başqa dinlərə mane olmaq) münasibətləri qərarlaşdı. Etnik yekcinslik mühitində dini plyuralizm nəzəri fikrin inkişafına əlverişli şərait yaratmaqla fəlsəfənin sərt dini ehkamlardan azad olmasına təka verdi. Beləliklə ictimai dünyagörüşü qaydaları problemi ön mövqeyə keçdi. Bu meyl ölkənin dağınılığına sosial-siyasi nəzəriyyələrin təsirini gücləndirdi.

Belə bir şəraitdə alman klassik fəlsəfəsi ictimai nəzəriyyənin inkişafında səmərəli rol oynadı. Əvvəlki doktrinaları tənqidi surətdə nəzərdən keçirməklə alman filosofları nəzəri idrakın metodologiyasını sistemli işləyib hazırladılar.

Həmin filosoflardan biri **İmmanuil Kant** (1724-1804-cü illər) idi. Kant nəinki klassik alman fəlsəfəsinin banisi və eləcə də müasir hüquq nəzəriyyəsində ən böyük istiqamətlərdən birinin əsasını qoyanlardandır. O Keniqsberq (işğal nəticəsində Rusiyanın ərazisinə qatılan indiki Kalininqrad) universitetinin professoru olmuşdur.

Kantın təlimi XVIII əsrin 70-ci illərində təşəkkül tapmışdır.

Bu görkəmli filosof sosial-siyasi görüşlərini ilk əvvəllər kiçik həcmli məqalələr toplusundan ibarət olan «Ümumi tarix ideyası ümumdünya-vətəndaş planında» və «Ədəbi sülhə» adlı tədqiqat işlərində şərh etmişdir. Sonralar isə öz görüşlərini «Əxlaqın metafizikası» (1797-ci il) traktatında ümumiləşdirilmişdir.

Kant fəlsəfəsinin əsasını idrakın empirik (təcrübi) və aprior növlərinin bir-birinə qarşı qoyulması təşkil edir.

Fəlsəfədə aprior bir qayda olaraq təcrübədən əvvəlki və ya ondan (təcrübədən) asılı olmayan biliklər mənasında ifadə olunur.

Predmetin (əşyanın) mahiyyəti daxili xüsusiyyətləri və səbəbləri təcrübi biliklərlə deyil məhz zəkanın qüdrəti sayəsində başa düşülür müəyyənləşir. İdrakın bu növünü Kant məhz, zəkanın qüdrəti sayəsində başa düşülür, müəyyənləşir. İdrakın bu növünü Kant məhz, aprior adlandırdı. O, qeyd edirdi ki, «zəka ilə dərk etməklə aprior dərk etmə mahiyyətə eyni şeydir».

Əxlaqla hüququn münasibətlərini araşdıraraq Kant hüquqi qanunlara mənəviyyətin ilk mərhələsi (dərəcəsi) kimi səciyyələndirir. Hüquq adamlar arasında xarici ədəbli, sivilizasiyalı münasibətləri təmin edir. Hüququn vəzifəsi ayrı-ayrı şəxslərin elə hərəkətlərini təmin etməkdir ki, bunlar zahirən obyektiv surətdə əxlaq qanununun tələbləri ilə eynilik təşkil etsin. Hüquq öz tələblərini reallaşdırmaq, onların pozulmasına yol verməmək üçün məcburetə qüvvəsinə

malik olmalıdır. Filosofun hüquqa dair təlimi zəkanın tələblərinə uyğun olaraq insanın can atdığı zəruri hüquqdan irəli gəlir.

Cəmiyyətdə əxlaq qanunlarına uyğun hüquq mövcuddursa deməli, adamların davranışı ümumi şəkildə ciddi çərçivəyə salınır, beləliklə bir nəfərin azad iradəsi başqalarının azadlığına qarşı çevrilir.

Görkəmli filosof və ictimai xadim **İohann Qotlib Fixtenin** (1762-1814-cü illər) görüşlərində alman bürgerçiliyinə xas olan siyasi meyllərin ziddiyyətli cəhətləri daha aydın şəkildə nəzərə çarpır.

Fixtenin siyasi və hüquqi görüşləri onun həyatı boyu təkamül xarakteri kəsb etmişdir. Filosofun siyasi-hüquqi yaradıcılığı üç mərhələni əhatə edir. Yaradıcılığının ilk mərhələsində o, Kantın şagirdi və davamçısı kimi fəaliyyət göstərmişdir, lakin Fixre müəllimindən fərqli olaraq dövlət və hüquq məsələlərinə dair müəllimindən fərqli olaraq dövlət və hüquq məsələlərinə dair daha cəsərtli və radikal mülahizələr yürütmüşdür. İkinci mərhələdə subyektiv idealizmə aid öz fəlsəfi sistemini işləyib hazırlayır, dövlət və hüquq barədə burjua radikalizmini əks etdirən ideyalar irəli sürür. Yaradıcılığının üçüncü mərhələsində Fixte obyektiv idealizm mövqeyindən çıxış edərək, dövlət və hüquq haqqında təlimini yenidən işləyib hazırlayır və alman millətçiliyinin təbliğatçısı kimi fəaliyyət göstərir. Fixtenin dövlət və hüquqa dair ümumi-nəzəri görüşləri təbii hüquq doktrinası zəminində inkişaf edir. Bu görüşlərin əsl metodoloji, fəlsəfi səbəbləri özünəməxsusluğu ilə fərqlənir. Möhkəm əqidəli subyektiv idealist olan Fixte iddia edir ki, maddi aləm özünün bütün sonsuz aspektlərində insan ruhunun azadlığının təzahür sferası kimi mövcuddur. İnsanın şüurundan və insanın fəaliyyətindən kənarında obyektiv gerçəklik yoxdur.

İ.Q.Fixte (1762-1814) hesab edirdi ki, hüquq elminin əsas məsələsi azad adamların birgə yaşaması qaydalarını müəyyənləşdirməkdir. Hüquqi vəziyyət heç vaxt prinsip etibarilə təbii vəziyyət ola bilməz. Fixte də Kant kimi Russonun təbii hüquq təliminə qarşı çıxırdı. O, Russodan fərqli olaraq «təbii hüquq» və «təbii vəziyyət» anlayışlarını eyniləşdirmir. Digər tərəfdən, hüquqi qanun əxlaq qanunundan da çıxarıla bilməz; hüquqi qanun təbiət qanunları ilə azadlıq qanunları arasında xüsusi yer tutur. Fixte qanun və əxlaqı bir-birindən ayırmağa cəhd göstərirdi. O hesab edirdi ki, hüququn təbiət və əxlaqdan fərqli öz xüsusi sahəsi var.

Fixte təsdiq edirdi ki, hüquqi qanuna görə başqa insanlar ilə bir cəmiyyətdə yaşayan şəxs öz azadlığını məhdudlaşdırmalı və bu yolla öz azadlığı ilə yanaşı başqalarının da azadlığının mövcud olmasına imkan verməlidir. Lakin hüquqi qanun heç də tələb etmir ki, insan hökmən məhz bu adamların cəmiyyətində yaşamalıdır. Bu insanların öz iradələrini sərbəst həyata keçirmələrindən asılıdır, yəni müəyyən bir dövlətdə yaşayıb-yaşamamaq hər bir şəxsin öz işidir. Əgər o, bu dövlətdə yaşamaq istəyirsə onun qanunlarına riayət etməyə borcludur. Bu o deməkdir ki, dövlət onun vətəndaşları arasında bağlanan müqavilə nəticəsində yaradılır. Bütün müqaviləyə uyğun olaraq hamı bu dövlətdə qəbul olunmuş qanunlara tabe olmalıdır, əks halda bu adamlar qanunları onların xoşuna gələn başqa dövlətə köçməlidir.

Respublika quruluşuna öz rəşğbətini gizlətməyən Fixte hesab edirdi ki, formasından asılı olmayaraq ağıla uyğun olan, hüququn tələbləri ilə uzlaşan hər bir

dövlətin fərqləndirici cəhəti onu idarə edən adamların cəmiyyət qarşısında məsuliyyət daşmasıdır. Əgər belə məsuliyyət yoxdursa, bu dövlət quruluşu tədricən despotiyaya çevrilir. Xalq suverenitetinin boş ifadə olmaması və hökumətin ciddi surətdə qanuna tabe olması üçün, Fixte daimi nəzarət edən hakimiyyət yaratmağı lazım bilirdi. Bu hakimiyyətin orqanları (eforları) xalq tərəfindən seçilir.

Fixte ideal quruluşa çatmaq üçün dövləti bir vasitə hesab edirdi. Bu ideal cəmiyyətdə insanlar elmi nailiyyətlərə yiyələnir və texnikadan maksimum istifadə edərək çox qüvvə və vaxt itirmədən həyat üçün olan praktiki məsələləri həll edir; onlar eyni zamanda öz mənəviyyatları, fəvqəltəbii həyat haqqında düşünmək üçün də kifayət qədər imkan tapa bilirlər.

Georgi Vilhem Fridrix Hegelin (1770-1831-ci illər) fəlsəfi təlimi klassik alman fəlsəfəsinin inkişafında yüksək mərhələdir.

Hegel dialektikanı idrakın yeganə həqiqi dərkətmə üsulu alandırır. O, elə bir mükəmməl fəlsəfi sistem yaratmışdır ki, bu sistemin məcmuu dövrünün nəzəri biliklərini əhatə edirdi. Hegel fəlsəfəsinin başlıca tərkib hissəsi məntiq, təbiət fəlsəfəsi və ruhun fəlsəfəsindən ibarətdir.

Hegelin fikrincə bütün mövcudatın əsasını daim hərəktə və inkişafda olan Dünya Ruhu təşkil edir. Dövlət və hüquq onun ruhun fəlsəfəsinin predmetinə aid edilir. Ruhun fəlsəfəsi dünyanı dərk etməyin formalarından başlamış zəkanın yüksək təzahürünə qədər insan şüurunun inkişafını aydınlaşdırır.

Hegel ruhun dialektik inkişafında üç mərhələni fərqləndirir: subyektiv ruh (antropologiya, fenomenologiya, psixologiya), obyektiv ruh (mücərrəd hüquq, əxlaq, mənəviyyət) və mütləq ruh (incəsənət, fəlsəfə).

Obyektiv ruh özü də üç mərhələdən keçir: mücərrəd (abstrakt) hüquq, əxlaq, davranış qaydaları. Öz növbəsində axırıncı-davranış qaydaları ailəni, vətəndaş cəmiyyətini və dövləti əhatə edir.

Obyektiv ruh daxili və xarici dövlət hüququ mərhələlərindən keçərək, ümumdünya tarixi mərhələsinə yüksəlir.

Hegel hüquq və dövlət məsələsini obyektiv ruh təlimində araşdırır, lakin hüquq dair elmi fəlsəfənin bir hissəsi kimi əsaslandırır.

Hüquq və dövlət ideyasını son dərəcə mücərrəd, aprior hesab edən Kantın əksinə olaraq bu, böyük filosof sübut edir ki, həqiqi ideya subyektiv (idraki) və obyektiv məqamların eyniliyi kimi səciyyələnir.

Hegelin fikrincə, bütün dövlət formaları arasında yalnız konstitusiyalı monarxiyada əxlaq ideyası daha çox inkişaf edir. Qalan dövlət formalarını – monarxiyanı, aristokratiyanı, demokratiyanı – filosof dövlətin inkişafının daha aşağı mərhələsi hesab edirdi.

Qanunvericilik hakimiyyətini şərh edən Hegel bu hakimiyyətin mütləq xalqın mənafeyini müdafiə etməsi fikrini rədd edirdi. O, hesab edirdi ki, xalq nə istədiyini o qədər də yaxşı bilmir. Xalq nümayəndəliyi əvəzinə o, ictimai tələbəqərlin nümayəndəliyini təklif edir. Bu yolla ümumi azadlığa təminat verilə bilər. O, hesab edirdi ki, zümrələr cəmiyyətdə mövcud olan zidd mənafeləri bərabərləndirir. Vətəndaş cəmiyyətinin ziddiyyətləri dövlətdə bərabərlənir. Hər bir dövlət başqa dövlətlərlə münasibət yaradır. Dövlətlər arasındakı münasibətlər həm dostluq, həm də düşmənçilik üzərində qurula bilər. Axırıncı halda müharibənin

olması mümkündür. Hegel göstərirdi ki, müharibələrin cəmiyyət üçün böyük əhəmiyyəti var; müharibə sayəsində «xalqın mənəvi sağlamlığı saxlanılır». O, Kantın «əbədi sülh» ideyasını tənqid edir, beynəlxalq təhlükəsizliyin yaradılması ideyasını inkar edirdi.

Hegel göstərirdi ki, dövlət əxlaq ideyasının təcəssümü, xalq ruhunun təzahürü kimi məhdud və sonludur. Beləliklə, o, obyektiv ruhun yaranmasının yeni mərhələsinə keçidin zəruriliyini göstərir.

Hegelin fikrincə, ruhun mahiyyəti – fəaliyyətidir; ruh həm subyekt, həm də obyektidir; subyekt kimi o özünə qayıdır, özünə olan vaxt o azad ruhdur. Deməli, tarix azadlıq anlayışının inkişafı deməkdir. Dünya tarixi özünü dərk edən ruhun forması kim ağılın, zəkanın təcəssümüdür. Belə prinsipə əsaslanan Hegel dünya tarixini dörd mərhələyə bölür: 1) Şərq dünyası (Çin, Hindistan, İran, Misir); 2) Yunan dünyası; 3) Roma dünyası; 4) Alman dünyası.

XIX əsrin birinci yarısında Avropada siyasi-hüquqi

fikrin əsas istiqamətləri

XVIII əsrin axırı – XIX əsrin birinci yarısında Avropa sivilizasiyası iki böyük amilin təsiri altında inkişaf edir: 1) Böyük Fransız inqilabı, 2) sənayenin tərəqqisi.

XIX əsrin birinci yarısı burjua hüquq və azadlıqlarının daha da möhkəmlənməsi, yeni kodeks (məcəllə) və konstitusiyaların qəbul edilməsi, yeni xüsusi və ümumi hüquq sisteminin yaranması ilə xarakterikdir.

Qərbi Avropa ölkələrinin siyasi həyatında burjuaziyanın azadlığa, tərəqqiyə, qanunçuluğa can atması özünü qabarıq şəkildə göstərirdi. Ona görə də bu dövrdə hüquqi-siyasi ideologiyada aparıcı istiqamət liberalizm idi.

Liberalizm fərdə qarşı dövlət və cəmiyyət tərəfindən tətbiq edilən müxtəlif məcburetmə formalarını ləğv etmək və ya yumşaltmaq məqsədi güdən təlimtlərin cəminə deyilir. Liberalizm nəzəriyyəsinin mərkəzində insanın anadangəlmə, məhv edilməyən yaşamaq, azadlıq və xüsusi mülkiyyət hüququ haqqında ideya dayanır. Xüsusi mülkiyyət fərdi azadlığın əsasıdır, onsuz şəxsiyyətin özünü təsdiqləməsi mümkün deyil. Libereallar hüquq və azadlıqların, birinci növbədə «şəxsi azadlığın», şəxsiyyətin toxunulmazlığının, xüsusi mülkiyyət və sənayedə rəqabət azadlığının, dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə etməməsinin zəruriliyini əsaslandırmağa çalışırdılar. Liberallar dövlətin özbaşınalığına və «kütlə despotizmi»nə qarşı ən yaxşı təminat kimi siyasi azadlıq və hakimiyyətin bölünməsi məsələlərinə xüsusi fikir verirdilər.

Liberalizm haqqında yuxarıda deyilənləri belə qruplaşdırmaq olar. ***İqtisadi sahədə*** librealizmdə əsas cəhət dövlətin iqtisadiyyata qarışmaması, azad bazarın və azad təşəbbüsün inkişaf etməsidir. ***Sosial sahədə*** liberalizm bütün vətəndaşların qanun qarşısında bərabərlik, hakimiyyətin bölünməsi, plüralizm, ümumi seçki hüququ, şəxsiyyətin əsas hüquq və azadlıqlarının təminatı prinsiplərinə əsaslanan hüquqi dövlətin zəruriliyini qeyd edir.

Sənayenin inkişafının ilk dövrlərində zəhmətkeş kütlənin azad və firavan yaşaması problemləri nəzəri cəhətdən utopik kapitalist istehsal üsulunu kəskin tənqid edir və cəmiyyətin kommunitis prinsipləri əsasında yenidən dəyişdirilməsi proqramını irəli sürür və nəzəri cəhətdən onu əsaslandırmağa çalışırdılar.

Fransada liberalizm təlimi.

Bencamen Konstan (1767-1830) «Konstitusiya siyasəti kursu» adı altında çap edilmiş iki cildlik kitabında toplanmış əsərlərində hüquq və azadlıq, liberal siyasi recim, dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə etməməsi, hakimiyyətin bölünməsi, konstitusiyalı monarxiya (burjuaziyanı və zadəganları bərişdirməq forması kimi) ideyalarını əsaslandırır. O, eyni zamanda kütlələrin radikal meyllərinə qarşı kəskin çıxış edir, inqilabi demokratiya ideologiyasını tənqid edir, Russonun xalq suverenliyi nəzəriyyəsini inkar edirdi.

B.Konstanın diqqət mərkəzində duran əsas problemlərdən biri də şəxsiyyət və dövlət arasındakı qarşılıqlı münasibətdir. O, hesab edirdi ki, insan azad yaşamalıdır, çünki vətəndaşın ən əsas hüquqları yalnız bu yolla təmin oluna bilər. İnsanların ümumi yaşayış qaydalarının əsasını təşkil edən azadlıq haradan gəlməsindən asılı olmayaraq özbaşınalıq ilə bir araya sığışa bilməz. Vətəndaşın hüquqları dövlət hakimiyyətindən asılı olmayaraq mövcuddur, çünki bu hüquqlar toxunulmazdır.

Konstan hesab edirdi ki, Qədim Yunanıstan və Roma demokratiyasında yalnız siyasi azadlıq mövcud olmuş, bu şəraitdə insan şəxsi, vətəndaş azadlığı anlayışından məhrum idi və tamamilə bütün cəmiyyətin hakimiyyətinə tabe idi. Yeni xalqlarda isə, əksinə, vətəndaşın azadlığı ön plana çəkilir. Vətəndaş azadlığı fərdin xüsusi həyatının siyasi hakimiyyətdən asılı olmaması deməkdir; bu azadlıq

bir sıra şəxsi hüquqları özündə birləşdirir: şəxsiyyətin toxunulmazlığı; istədiyini yerdə yaşamaq azadlığı; vicdan azadlığı; söz, yığıncaq və mətbuat azadlığı; məşğuliyyət azadlığı, sənaye azadlığı (dövlətin bu işə qarışmaması, azad rəqabətin olması); xüsusi mülkiyyət azadlığı və s. Konstan təsdiq edirdi ki, xalqın yaradıcı enerjisi şəxsi hüquqlar vasitəsilə həyata keçirilir və inkişaf etdirilir.

Beləliklə, yeni xalqlarda azadlığın növü şəxsi azadlıqdır. Konstanın fikrinə görə siyasi azadlıq və deməli dövlət bütövlükdə vətəndaş azadlığını təmin edən zəruri vasitə rolunu oynayır. Vətəndaş azadlığını pozan hakimiyyət tiraniyaya çevrilir və özünün mövcud olmasının hüquqi əsaslarını məhv edir.

Konstan hesab edirdi ki, hakimiyyətdən sui-istifadə etməyin qarşısını almağın iki təminatı var: 1) parlamentdə toplanan ictimai rəyin qüvvəsi və 2) hakimiyyətin bölünməsi və tarazlaşdırılması.

Konstan aşağıdakı hakimiyyət sistemini irəli sürür: 1) kral hakimiyyəti; 2) icra hakimiyyəti; 3) irsən keçən palatanın hakimiyyəti və yaxud «daimi nümayəndəliyin hakimiyyəti»; 4) seçki yolu ilə yaradılan aşağı palatanın hakimiyyəti (ictimai rəy); 5) məhkəmə hakimiyyəti. Xüsusi hakimiyyət kimi Konstan həmçinin öz səlahiyyətləri daxilində müstəqil olan yerli (munisipal) hakimiyyəti də ayrıca qeyd edir.

Liberalizmin görkəmli nümayəndələrindən olan *Aleksis de Tokvilip* (1805-1859) siyasi konsepsiyası hər şeydən əvvəl Konstanın, həmçinin tarixçi Fransua Qizonun ideyalarının təsiri altında formalaşmışdır.

Demokratiyanın nəzəri və praktiki aspektləri Tokvilin həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur, çünki o, demokratiyanı dövrün ən əhəmiyyətli hadisəsi hesab edirdi. Demokratiyanın növü tarixdə durmadan uğurlar qazanan bərabərlik prinsipidir. Lakin ayrılıqda götürülmüş ümumi bərabərlik avtomatik olaraq fərdin muxtariyyətini ciddi şəkildə qoruyan, hakimiyyətin özbaşınalığının qarşısını alan siyasi quruluşun yaranmasına gətirmir.

Tokvilə görə azadlıq və bərabərlik müxtəlif növ hadisələrdir. İnsanın onlara münasibəti də müxtəlifdir. İnsanlar həmişə bərabərliyi azadlıqdan yüksək tuturlar, çünki bərabərlik nisbətən asan verilir və məmnuniyyətlə qəbul edilir. Azadlıq isə başqa cürdür. Son nəticədə məhz azadlıq sayəsində fərd həyatda özünü təsdiq

etmək imkanı qazanır, cəmiyyət çiçəklənir və tərəqqi edir. Nə bərabərlik, nə də azadlıq ayrılıqda əsl insan varlığının şərti ola bilməz, yalnız bir yerdə, bir tam kimi onlar belə keyfiyyət qazana bilər.

İngiltərədə liberalizm təlimi

İqtisadi sahədə liberalizm öz başlanğıcını *Adam Smitin* (1723-1790) təlimindən götürür. O, təsdiq edirdi ki, hər bir bir adama – fəhləyə, kapitalistə, tacirə və istehlakçıya-nəyi özü üçün yaxşı hesab edirsə onu onu da etməyə icazə verilərsə, bu insanların tələbatını ödəmək yolunda lazım olan məhsul istehsal etmək üçün milli ehtiyatlardan daha səmərəli istifadə etməyə gətirib çıxarır. Kapitalistlər də başqa insanlar kimi öz mənafeini güdür və mülkiyyətini daha da çoxaltmağa çalışır. Lakin azad bazarın üstünlüyü məhz orasındadır ki, hər bir insan öz xüsusi rifahı üçün çalışaraq avtomatik olaraq başqasının rifahına kömək edir. Beləliklə, egoizm daha çox insana daha çox insana daha çox xoşbəxtlik gətirmək sahəsində altuzmin görə bilmədiyi işi həyata keçirir.

İngilis liberalizminin görkəmli nümayəndəsi olan *İeremiya Bentam* (1748-1832) öz əsərlərində utilitarizm adlanan nəzəriyyəni işləyib hazırlamış və bu nəzəriyyənin köməkliyi ilə siyasi və hüquqi qurumların demokratikləşdirilməsi proqramını əsaslandırmağa çalışmışdır.

Bentamın təlimində aparıcı cəhət faydalanmaq prinsipidir. Elə buna görə də bu nəzəri cərəyan bütövlükdə utilitarizm (latınca utilitas-fayda) adlanır. O, hesab edirdi ki, insan fəaliyyətinin əsasını həzz almaq və əzab çəkmək hissiyyəti ilə sıx əlaqədə olan fayda və əməli mənfəət təşkil edir. İnsanın yeganə məqsədi həzz almaq yollarını axtarmaq, əzabdan qaçmaqdır. Bentamın utilitarizmi fərdi və liberal mahiyyət kəsb edir. Ümumiyyətlə, bu təlimə görə, şəxsi mənfəət, fayda ictimai həyatın əsasını təşkil edir.

Bentam qeyd edirdi ki, fayda birbaşa idrakın yeganə mənbəyi olan təcrübədən doğur. Ona görə də insan şeylərin mahiyyətinə deyil, onların təzahürlərinə müraciət etməlidirlər. İnsanda təbii olan şey onun duyğuları, qabiliyyəti və istedadıdır. Onları təbii hüquq və yaxud təbii qanun hesab etmək dolaşlıq yaradan «yalançı ideya»dır. Qanunlar ona görə yaradılmalıdır ki, insanın qabiliyyət

və istedadının üzə çıxarılması təmin edilsin, insan hisslərin inkişafına yol açılsın və cəmiyyət əleyhinə meyllər ləğv edilsin. Ən sərt qanunlar məhz insanların ən qüvvətli təbii meyllərinə qarşı yönəlməlidir. Əgər insanları ümumi rifaha doğru apara bilən təbii qanunlar olsaydı, onda pozitiv qanunlara ehtiyac qalmazdı.

Bentamın fikrincə, təbii və məvhedilməz qanunlar haqqında görüş konstitusiya ilə bir araya çıxışa bilməz, çünki bu fikir inqilab və anarxiyaya gətirib çıxarır. O, təsdiq edirdi ki, hökumətdən və qanunlardan əvvəl mövcud olmuş təbii hüquqlar ümumiyyətlə yoxdur; qanun olmayan yerdə nə hüquq, nə də vəzifələr ola bilməz; hüququn yaradılması, dəyişdirilməsi və dayandırılması tamamilə qanunvericilərdən asılıdır. Bütün hökumətlər müqavilə yolu ilə yox, zor gücünə yaradılır, vərdiş yolu ilə möhkəmləndirilir. Müqavilənin funksiyası hakimiyyəti sarsıdır və inqilaba gətirib çıxarır. Bentam inqilabı ümumiyyətlə rədd edir, əsas diqqəti islahata doğru yönəldir.

Dövlətin vəzifəsini Bentam fayda prinsipi əsasında «daha çox adamlar üçün daha çox xoşbəxtliyi» təmin etməkdə görür. Bu məqsədə liberalizm siyasəti vasitəsilə çatmaq olar: sahibkarlığın azad inkişafı, dövlətin iqtisdiyyata qarışmaması, dövlət qurumlarının demokratikləşdirilməsi.

Bentam dövlət hakimiyyətini qurmaq haqqında məsələlərin izahatında demokratik mövqedə dururdu. O, monarxiyanı və irsi aristokratiyanı pisləyir, dövlətin respublika formasını qəbul edirdi. Bentam göstərirdi ki, respublikada hakimiyyətin üç qolu (qanunverici, icraedici və məhkəmə) bölünməli və müstəqil olmalıdır. Lakin o razılaşmırdı ki, bu hakimiyyət qollarının hər biri ayrı-ayrılıqda təcrid olunmuş şəkildə mövcud olsun və bir-birindən qətiyən asılı olmasın. Bentam onların qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərməsini istəyirdi.

Bentam ümid edirdi ki, onun sadə, intuitiv cəhətdən cəlbedici fayda prinsipi (daha çox insana daha çox xoşbəxtlik) qanunçuluğun köklü surətdə islahatı üçün rəhbər tutan ağıllı qanunvericilər qanun və cəza haqqında ingilis vətəndaş qanunvericiliyində olan dəhşətli dolaşıcılığını sadə, ağıllı cəza sistemi ilə əvəz edə bilərlər. Bu sistem daha çox insana kifayət qədər çox xoşbəxtlik gətirmək prinsipinə uyğunlaşdırılırsa daha faydalı olar. Əgər məhkəmə hakimlərinə ağıllı qərar çıxarmaq üçün fakt çatmasa, onlar həddən artıq çox olan qanun

məcəllələrini, istintaq materiallarını eşələmək əvəzinə bir az fakt toplayıb məsələni həll etməlidir.

Fərdi mənfəət prinsipinin həyata keçirilməsini Bentam siyasi azadlıq ilə əlaqələndirir. Bu məsələdə onun fikirləri konstitusiyalı monarxiyadan demokratik respublikaya doğru təkamül etmişdir. Bentama görə demokratik dövlət bütün xalqın rifahı qayğısına qalır; burada heç kim öz xüsusi mənfəətini, xüsusi xoşbəxtliyini müdafiə etməkdən məhrum edilmir. Yerdə qalan dövlət formaları isə (monarxiya və aristokratiya) azlığın mənafeini və mənfəətini müdafiə etməyə yönəldilib və hakimiyyətdən sui-istifadə etməyə qarşı lazımi təminat vermir.

Bentamın nəzəriyyəsi bütövlükdə «sol» liberalizmin ideoloji cəhətdən əsaslandırılmasıdır. Bu nəzəriyyə İngiltərədə və başqa Avropa ölkələrində demokratik hərəkatın inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Bentamın təliminin bilavasitə təsiri altında XIX əsrin ortalarında Böyük Britaniyada ciddi hüquqi islahatlar həyata keçirilib.

Liberalizmin görkəmli nümayəndələrindən olan *Con Stüart Mill* (1806-1873) əvvəlcə Bentamın utilitarizm fikrinin tərəfdarı kimi fəaliyyətə başlasa da, sonralar bu fikirdən uzaqlaşır. Məsələn, o nəticəyə gəlmişdir ki, bütün əxlaq qaydalarını bütövlükdə yalnız şəxsiyyətin fərdi iqtisadi faydası haqqında müddəa üzərində qurmaq olmaz. Mill göstərirdi ki, əxlaqın, xeyirxahlığın ali təzahürü başqalarının xoşbəxtliyi üçün fədakarlıqda öz əksini tapan ideal alicənablıq, yorulmadan cəmiyyətə qulluq etməkdir. Bütün bunlar yalnız azad insana nəsis olmur. Fərdi azadlıq insanın öz şəxsi həyatının ağası olmaq və burada istədiyi kimi hərəkət etmək deməkdir. Fərdi azadlığı siyasi strukturlara və onların fəaliyyətinə münasibətdə birincidir. Mill hesab edirdi ki, dövlət özünün bütün üzvləri üçün eyni dərəcədə təminat verərək lazımi qayda yarada bilər. Azad şəxs eyni zamanda qanuna tabe olan adamdır.

Millin liberalizmi yalnız şəxsiyyətin fərdi azadlığı, onun hüquqları keşiyində durmaqla kifayətlənmir, həm də dövlət mexanizminin özünün demokratik və hüquqi əsada təşkil edilməsini tələb edirdi. Buradan məlum olur ki, hüquqi dövlət konsepsiyası liberal siyasi-hüquqi fikrin zəruri, üzvü ifadələrindən biridir.

Alman liberalizmi

Vilhelm fon Humboldt (1767-1835) öz yaradıcılığına böyük təsir göstərmiş İ.Kant ilə yanaşı alman liberalizminin əsasını qoymuşdur.

Cəmiyyət və dövləti bir-birindən ayıran sərhəddi müəyyənləşdirən Humboldt, onlar eyni əhəmiyyətə malik olan sahə hesab etmirdi. Onun fikrincə, cəmiyyət prinsip etibarilə dövlətdən daha dəyərlidir, insan və siyasi ittifaqın üzvü olan vətəndaşdan daha yüksəkdir. Bu səbəbə görə «təbii və ümumi hüquq» pozitiv hüququn yeganə əsası olmalı, dövlət qanunlarının hazırlanması və qəbul edilməsi işində rəhbər başlanğıc hesab edilməlidir.

Dövlətin mövcud olmasının əsl səbəbi cəmiyyətə qulluq etməkdir. Qarşısına qoyulan vəzifəni düzgün yerinə yetirən dövlət öz fəaliyyətində vətəndaşların daxili və xarici təhlükəsizliyini təmin etməkdən başqa heç bir işlə məşğul olmamalıdır. İnsanları «atalıq qayığısı» ilə himayə etmək vəzifəsini öz üzvünə götürməkdə dövlət fərd və millət üçün daha təhlükəli olur. Humboldt hesab edirdi ki, dövlət hakimiyyətinin fəaliyyət dairəsi daha çox genişləndikcə fərdlərin və onların birliklərinin azadlığı da o qədər məhdudlaşır. O, belə nəticəyə gəlirdi ki, dövlət quruluşu həmişə azadlığın məhdudlaşdırılması ilə bağlı olduğu üçün, ona «zəruri olsa da şər» qüvvə kimi baxmaq lazımdır.

Görkəmli alman hüquqşünası, tarixçisi və iqtisadçısı **Lorens fon Şteyn** (1815-1890) ilk vaxtdar kommunizm ideyalarına meyl göstərmiş, lakin sonralar bu mövqedən uzaqlaşmışdır.

Hegelin təsiri altında L.Şteyn dövləti vətəndaş cəmiyyətinin inkişafının qanunauyğun məhsulu hesab edir. Dövlət də öz növbəsində insan tələbatının, əməyin və mülkiyyətin inkişafı ilə əlaqədardır. Maddi nemətlər insanlar arasında aşağıdakı prinsiplər əsasında bölünür: hər bir insanın yaratdığı nemət onun özünə məxsusdur, yalnız ona verilən xüsusi mülkiyyətdir, başqa şəxslərlə olan münasibətdə bu onun müstəsna hüququdur.

L.Şteyn deyirdi ki, cəmiyyətin inkişafı zəruri olaraq bir-birinə əks mövqedə duran iki sinfin yaramasına gətirib çıxarır – mülkiyyətçi və mülkiyyəti olmayanlar. İctimai həyat bu əksliklərin mübarizəsi ilə doludur. Mülkiyyətçilər özlərinin

iqtisadi üstünlüyünə əsaslanaraq siyasi hakimiyyəti tutur və onun köməkliyi ilə öz eqoist niyyətlərini həyata keçirirlər.

L.Şteyn qeyd edirdi ki, siyasi hakimiyyət siniflərin fəvqündə durmaq və cəmiyyətin hər hansı hissəsinin eqoist mənafeyinin əsiri olmamalıdır. Nə mütləq monarxiya, nə də respublika bu tələblərə cavab vermir. Mütləq, qeyri-məhdud hakimiyyət hərc-mərcliyə çevrilir. Demokratik respublika kasıb siniflərin, səriştəsiz çoxluğun hakimiyyətinin qurulmasına, azlığın sıxışdırılmasına, ardı-arası kəsməyən didişmələrə, çevrilişlərə və nəhayət, despotizmə gətirib çıxarır. İfrat azadlıq ən dəhşətli tiraniyaya çevrilir.

Yeganə məqbul çıxış yolunu L.Şteyn konstitusiyalı monarxiyada görür. Yalnız bu yolla kommunizm və materializmin dağıdıcı ideyalarını aradan götürmək olar, fəhlələrin və kapitalistlərin şüuruna «müxtəlif sinifləri və mövqeləri birləşdirən məhəbbətin əxlaqi başlanğıcını» daxil etmək olar.

Sual 2. XIX əsrin I yarısında Rusiyada zadəgan və burjua liberalizmi (M.M.Seperanski, N.M.Karamzin).

XIX əsrin 30-50-ci illərində Rusiyada manufakutaları kapitalist fabrikləri əvəz edirdi. Azad işçi qüvvəsinə ehtiyac getdikcə artırdı. Lakin təhkimçilik hüququnun mövcudluğu sənayeni azad işçi qüvvəsi ilə təmin etməyə imkan vermir, iqtisadiyyatın bütün sahələrində bazar münasibətlərinin inkişafını ləngidirdi. Sənayedə kapitalist münasibətlərinin inkişafı burjua və proletariat sinfinin formalaşması prosesini xeyli sürətləndirdi. Yeni iqtisadi şəraitdə mülkədar təsərrüfatları əmtəə dövriyyəsinə cəlb olunurdu. Burjua şəraitinə uyğunlaşa bilməyən mülkədarlar müflisləşir, torpaqları girov qoymağa məcbur olurdu.

Kapitalist münasibətlərinin inkişafı feodal quruluşu və qaydaları çərçivəsində baş verirdi ki, bu da ziddiyyətli proseslərin daha da dərinləşməsilə müşayiət olunurdu. Təsadüfi deyil ki, XIX əsrin birinci yarısında Rusiyada antitəhkimçilik hərəkatı genişlənir, narazılıqlar getdikcə artırdı. Kəndli çıxışları ilə yanaşı orduda (1820-ci ildə Semyonov qvardiya alayında) baş vermiş etirazları, 1825-ci il dekabrıtlər üsyanını, milli zülmə qarşı çıxış edən xalqların üsyanlarını (məsələn, Polşada 1830-1831-ci illər üsyanı) misal göstərmək olar. Bu cür çıxışlar nəticəsiz

qalmadı- ictimai-siyasi proseslərə, dövlət və hüququn inkişafına öz təmirini göstərdi.

Beləliklə, XIX əsrin birinci yarısında Rusiyada burjua islahatları üçün sosial-siyasi şərait yarandı.

XX əsrin I yarısında Rusiya imperiyasında dövlətə aid olan və ictimai qaydaları əvvəlki zəmində qalmaqda idi. Əhalinin cüzi hissəsini təşkil edən zadəganlar hakim, imtiyazlı siniflər kimi qalırdı. İmperiyanın bürokratik aparatının dəftərxanası məhz zadəganlar hesabına formalaşdı. Məşhur rus tarixçisi V.O.Klyuçevski rusiya tarixinə aid kursunda (əsərində) qeyd edirdi ki, Rusiya imperiyasının o zaman 40 milyon nəfərdən çox olan əhalisinin bütöv bir yarısı qanunlardan deyil, idarə edənlərin şəxsi özbaşınalığından asılı idi. Təhkimçilik hüququ ölkənin sənaye, mədəniyyət və hərbi cəhətdən inkişafını kəskin şəkildə çətinləşdirdi. Azad işçi qüvvəsinin yoxluğu sənətkarlığın və sənayenin inkişafına maneçilik törədirdi. Hökmranlıq edən zadəgan təbəqəsinin intellektual, əxlaqi və mədəni tənəzzülü gücləndi.

Rusiyada təhkimçiliyin və mütləqiyyətin dərin böhranını gizli formada təşkil olunan cəmiyyətlər və dekabristlərin çıxışları daha aydın təzahür edirdi. I Pavelin öldürülməsi nəticəsində taxta çıxan I Aleksandr öz çarlığının əvvəllərində söz verdi ki, xalqı “qanunlar əsasında və öz müdrik babalarının ruhuna uyğun” idarə edəcək, hökumət “idarə özbaşınalığını” ləğv etmək üçün başlıca diqqətini köklü qanunların hazırlanmasına istiqamətləndirəcək.

I Aleksandrın tapşırığı ilə istedadlı dövlət xadimi M.M.Speranski (1772-1839-cu illər) imperiyanın dövlət quruluşunun təkmilləşdirilməsi üçün bir sıra layihələr hazırladı. Bu layihələr əslində rusiya konstitusiyasının layihəsi idi. Həmin layihənin bir hissəsi 1802-1804-cü illərdə yazılmışdı. 1809-cu ildə isə geniş həcmli “dövlət qanunları külliyyatına giriş” və “Rusiya imperiyasının qanunlar külliyyatının layihəsi” işlənib hazırlandı. Speranskinin layihələri dərin nəzəri biliklərə əsaslanırdı. Onun məktublarında və layihələrində (1802-1803-cü illər) qeyd olunur ki, hər bir dövlət xalqın ümumi iradəsinə əsaslanır. Xalqın fiziki qüvvəsindən ordu, sərvətlərindən pul, nüfuzundan mənəb (rütbə) yararır. Speranski qeyd edirdi ki, hər bir dövlətin məqsədi şəxsiyyətin, mülkiyyətin və

hamının təhlükəsizliyini təmin etməkdən ibarətdir. Xalq iradəyə və qərarlara həmin məqsədlərə çatmaq vasitəsi kimi baxmışdır. Sonralar xalq mütləqiyyət iradəsi çərçivəsinə sığan köklü qanunların qəbul olunmasına səy göstərmişdir. Bu köklü qanunların toplusu (külliyyatı) “konstitusiya” adlandırılır. Lakin, qanunverici hakimiyyət icraedici hakimiyyəti konstitusiyaya tabe olmağa məcbur etməsi, həmin konstitusiyaya baş nəzəriyyədən başqa bir şey olmayacaq. Speanski belə hesab edirdi ki, hər bir hökumət qeyri-məhdud hakimiyyətə can atır və bu məqsədə nail olmaq üçün xalqı zəiflədir, onu “parçala və hökmranlıq et” prinsipi üzrə öz aralarında mübarizə aparən siniflərə ayırır.

Speranski “idarəetmənin xarici nümunəsi”ni (qərar, mükafat, müəssisələr, dövlət quruluşu barədə nizamnamə) və “dövlət qüvvələrinin yerləşdirilməsi”ni müəyyənləşdirən “daxili idarəetmə nümunəsi”ni fərqləndirir.

Bu siyasi xadim yazırdı: “Məsələ onda deyildir ki, dövlət necə adlanır, hansı qanunlar və qərarlar çıxarır – bütün bunlar “idarəetmənin xarici nümunəsinə aiddir”. Başlıca cəhət bundan ibarətdir ki, hökumətin qeyri-məhdud hakimiyyəti məhdudlaşdırılırmı və ya əksinə, hökumət istibdad üsul idarəsidirmi? “Hökumətin qüvvəsi xalqın qüvvəsinə uyğun olaraq məhdudlaşdırılmalıdır. İdarəetmənin daxili nümunəsi bundan ibarətdir”. Speranski hökumətin qüvvəsini xalqın iradəsi ilə məhdudlaşdırmağı təkzib edərək, yazırdı: “Bu, məkanı çəki ilə ölçmək istəyinə bənzəyir”.

Ölkənin həqiqi konstitusiyası kağız üzərində deyil, dövlətin gücünün xalqın vəziyyətinə real yayılmasında mövcuddur. Bütün bu mülahizələrdən çıxış edərək, Speranski müasiri olduğu Rusiyadakı ictimai və dövlət quruluşunu kəskin səciyyələndirir. Bu quruluş kəndlilərin mülkəddardan, zadəganların isə çardan asılılığına əsaslanır. “Rusiyada dilənçilərdən və filosoflardan savayı azad adamlar yoxdur”.

Speranski radikal nəzəri mühakimələrindən mülayim praktiki nəticələr çıxarır. O, ölkədə “monarxiya idarəçiliyinə” əsaslanmağın çətinliklərindən söhbət açaraq yazır ki, əhalinin yarısı kölə vəziyyətindədir, bu köləlik isə siyasi quruluşla, ölkənin hərbi sistemi ilə bağlıdır.

Speranskinin 1809-cu ildə islahatlara dair işləyib hazıradığı məktublar və layihələr xeyli radikal xarakter kəsb edir. Bu layihələrdə o, tarixi faktlara çox əsaslanır. İlk növbədə, İngiltərənin, Fransanın və digər Avropa ölkələrinin, eləcə də “Amerika Birləşmiş vilayətlərinin (ABŞ-ın) siyasi praktikasına müraciət edir”.

Speranski respublikanı qanunlarla məhdudlaşdırılan dövlət hakimiyyəti hesab edirdi. Belə dövlətdə qanunların hazırlanmasında vətəndaşlar da iştirak edirdilər. Speranskiyə görə Yunan və Roma respublikaları məhz belə siyasi mahiyyətə malik idi. Ümumiyyətlə o, Avropada və Şərqdə mövcud olan keçmiş dövlət idarəçiliyi formalarını özünəməxsus şəkildə mənalaşdırmışdır. Speranskinin görüşlərində imtiyazlı dairələri, idarəedənləri hədələyən mülahizələr və diqqəti cəlb edir. “Tarixdən belə bir misl məlum deyildir ki, maarifçi və ticarətlə məşğul olan xalq uzun müddət kölə vəziyyətində qalsın”. “Xalqın ruhu şəraitə uyğun olaraq dəyişir. Hər bir əsr öz fizionomiyasına malikdir”. Əlbəttə, bu mülahizələr (çara ünvanlanan) inqilabı deyil, liberal-islahatçı xarakter daşıyır.

Speranski insan hüquqları məsələlərində iki hüququ – vətəndaş hüququnu və siyasi hüququ fərqləndirirdi. O, qeyd edirdi ki, təhkimçi kəndlilər, mülkədar kəndliləri nə siyasi, nə də vətəndaş azadlığına malik deyillər. Speanskiyə görə Rusiyada köləlik tədricən və təsirli vasitələrlə ləğv edilməlidir.

Speranskinin hazırladığı islahat layihəsinin həyata keçirilməsi nəticəsində rus xalqı üç sinfə ayrılır:

1. Zadəganlar.
2. Orta vəziyyətdə olanlar.
3. Fəhlə sinfi.

Layihəyə görə zadəganlar bütün ümumi hüquqa (vətəndaş hüququna) malik olacaq, siyasi hüquqa isə mükəyyət əsasında yiyələnmək mümkündür.

Orta vəziyyətdə olanlar bütün ümumi vətəndaş hüququna malikdirlər, siyasi hüquqa isə mülkiyyətə uyğun olaraq yiyələnmək olar.

Üçüncü sinif (təbəqə, vəziyyətə görə) – fəhlə xalqdır. “Fəhlə xalq ümumi vətəndaş hüququna malikdir, lakin, siyasi hüquqdan məhrumdur. Fəhlə xalq sinfinə mülkədar kəndliləri, emalətxana işçiləri və ev xidmətçiləri daxildir.”

Siyasi-hüquqi islahatların zəruriliyini əsaslandıraraq, Speranski qeyd edirdi ki, “idarəçiliyin indiki sistemi ictimai ruhun vəziyyətinə uyğun gəlmir”.

Speranskinin 1809-cu ildə hazırladığı layihədə hakimtyyətın bölünməsi nəzəriyyəsi spesifik formada şərh olunur və mütləqiyyətin ehtiyaclarına uyğunlaşdırılır. O, qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyətini “dövlət hakimiyyətinin” vahid təzahürü kimi əsaslandırır. Bu mənada Speranskiyə görə hökmdar (çar) “ali qanunverici”, “icraedici qüvvələrin ali başlanğıcı” və “ədalət məhkəməsinin ali müdafiəçisi” sayılır.

Speranskinin layihəsində “qanunvericilik qaydasında” yalnız Dövlət Duması “dövlət hakimiyyətindən” asılı vəziyyətdə fəaliyyət göstərməlidir. Dövlət duması üç dərəcəli seçkilər nəticəsində yaranır. Bu qanunverici orqan ilə ildə bir dəfə çağırılmalıdır.

Speranskiyə görə dövlətin özü kimi hakimiyyətin bölünməsi də xalqın ilk başlanğıc gücündən (hakimiyyətdən) irəli gəlir. “Üç qüvvə – qanunverici, icraedici və məhkəmə qüvvələri dövləti hərəkətə gətirir və idarə edir”.

Speranskinin layihələri çar I Aleksandra və ona yaxın olan bəzi şəxslərə oxunulmuşdur. Çar həmin layihələrdə əksini tapan müəyyən ideyaları, xüsusilə Dövlət Şurasının yaradılması, nazirliklərin yenindən təşkili və digər məsələlərə dair tösviyyələri həyata keçirdi. Ölkədə belə şayiələr yayılır ki, Speranskinin layihəsi kəndlilərin azad olmasına, təbəqələrin bərabərliyinə, zadəgan imtiyazlarının ləğvinə imkan yaradacaq və Rusiyada Frasadakına bənzər vətəndaş kodeksi tətbiq olunacaq. Speranskinin imperiyanın bürokratik aparatında qayda yaratmaq cəhdləri də zadəganları təvişə saldı. Ümumiyyətlə, şaiyələr mühkədarları və zadəganları narahat etdi.

Zadəganların əsas kütləsinin əhval-ruhiyyəsi, hər hansı liberal islahata qarşı etiraz sədələri Nikolay Mixayıloviç Karamzinin (1766- 1826-cı illər) aydın ifadə olundu. Karamzin “Rusiya dövlətinin tarixi” adlanan məşhur əsərin müəllifidir. Əsər 1803-1826-cı illərdə yazılmışdır.

“Qədim və indiki Rusya haqqında qeydlər” də Speranskinin təşəbbüsü ilə keçirilən islahatlar, eləcə də hökumətin həyata keçirmək istədiyi yeni qaydalar tənqid olunur.

Karamzin çarın hakimiyyətinin məhdudlaşdıran hər hansı konstitusiyaya-nın təsis edilməsini pisləyirdi. O, qeyd edirdi ki, “Rusiya böyük ölkədir, burada yalnız qeyri-məhdud tək hakimiyyətlilik mövcud olmalıdır”. Qanunların hökmandan üstün tutulması hansısa təsisatın monarxa qarşı qoyulması deməkdir. Bu isə çox qorxuludur. “Bir dövlətdə iki dövlət hakimiyyətinin mövcudluğu mahiyyət etibarını ilə bir-birini parçalamağa hazır olan iki şirin eyni qəfəsdə yanaşı dayanmasına bənzəyir. Rusiya monarxi özündə bütün hakimiyyəti birləşdirir; bizim idarəçiliyimiz vətən, patriarxal idarəçiliyidir”. Karamzin tarixi misallar əsasında sübut etməyə çalışır ki, “Rusiyanı müxtəlif hakimiyyətlilik məhv etmişdir, lakin müdrik hökmdarlar tərəfindən xilas olunmuşdur”. Qəddar hökmdarlar çox nadir hallarda mövcud olur, “Bizim 9 əsr ərzində yalnız iki qəddar hökmdarımız olub” (IV İvan və I Pavel). Karamzin yazır ki, hər halda hökmdarın hakimiyyətinin həddi var. I Aleksandr hər şey edə bilər, lakin, öz hakimiyyətini qanunla məhdudlaşdırma bilməz, başqa sözlə, hökmdar dövləti ləğv etmək hüququna malik deyildir. Dövlət hakimiyyətinin hüdudu zadəganları imtiyazlarından ibarətdir.

Karamzin yazırdı: “Mütləqiyyət Rusiyanın polladiumudur (xoş güzəranın və çiçəklənmənin rəhnidir). Onun bütövlüyü onun xobəxtliyi üçün zəruridir, lakin, buradan belə bir fikir hasil olmamalıdır ki, hakimiyyətin yeganə mənbəyi hökmdardır və zadəganları nüfuzdan salmaq üçün səbəblər tapa bilər”.

Göründüyü kimi, Karamzinin siyasi ideali çarın qeyri-məhdud hakimiyyətə malik olması ilə yanaşı, zadəganlara geniş imtiyazlar (siyasi rütbələr) verilməsidir.

Karamzinin “qeyd”lərində belə bir şaiyəyə dair ətraflı mülahizələr yürüdükdü ki, “guya indiki hökumət adamlara Allahın bəxş etdiyi azadlığı vermək niyyətindədir. Karamzin qətiyyətlə bildirirdi ki, kəndlilər üzərində Allahın hakimiyyətinin ləğvi onların sərxoşluq etməsinə və cinayətkarlığın gətirib çıxaracaq”. İndi bütün dövlətə səpələnmiş zadəganlar sakitliyin və abadlığın bərqərar olmaında monarxa təsir göstərəcəkdir.

Karamzin I Aleksandrın siyasətini tənqid edərək, onun ən böyük səhvini bundan ibarət sayır ki, çar monarxın hakimiyyətinin qanuna tabe olması

məsələsini irəli sürür. I Aleksandrın ikinci səhvini islahata cəhd etməsi ilə əlaqələndirir. Karamzinin fikrincə “dövlətdə baş verən hər cür yenilik pis işdir, şər əməldir”.

Karamzin üzərində 23 il (1803-1826) işlədiyi “Rusiyanın dövlət tarixi” kitabında mütləqiyyət quruluşunun müdafiəçisi kimi çıxış edir və belə bir fikri əsaslandırır ki, mütləqiyyətin zəifləməsi Rusiyanın məhvinə gətirib çıxara bilər, əksinə, onun möhkəmləndirilməsi həmişə ölkənin tərəqqisi və böyük xarici siyasət uğurları ilə müşahidə olunmuşdur.

Maarifçiliyə xas olan insanların təbii hüququ ideyasının əksinə olaraq, bu rus tarixçisi belə bir mülahizə yürüdür ki, “dövlət birgəyaşayışında təbii hüquq vətəndaş hüququ ilə əvəz olunur”. O, hüquqi, dövləti və Rusiyadakı silki quruluşu xalqın orqinal ruhu ideyası ilə əlaqələndirir. “Xalqın ruhu dövlətin əxlaqi güdrətini təşkil edir”. Eramızın V Pyotru yüksək qiymətləndirməklə bərabər, onu qədim adətləri aradan qaldırmaqda və ölkəyə xarici qaydaları gətirməkdə məzəmmət edir. “Rus paltarları, yeməyi, saqqalı məktəllərin idarə edilməsinə mane olmadı. Maarifçilik yolunu seçən hakimiyyət əxlaqa yad qanunları və təsisatları zorla qəbul etdirməməlidir”.

Karamzin iddia edirdi ki, ümumiyyətlə vətəndaş hüququ anlayışı Rusiyada tətbiq oluna bilməz. Xalqın anlayışları, qədim adətləri və qaydalar əsrlər boyu təşəkkül tapır, buna görə də, “qədim xalqlara yeni qanunlar lazım deyil”. Karamzin hesab edirdi ki, çar Aleksey Mixayloviçin vaxtında nəşr olunan göstəriş və qərarların ümumiləşdirilməsinə və razılaşdırılmasına əsaslanan kodeks hazırlamaq vacibdir və ya “rusiya qanunlarının tam külliyyatını” nəşr etmək lazımdır. I Aleksandr bunu həyata keçirməyi məhz Speranskiyə tapşırırdı.

Karamzin həmçinin, dövlət təsisatlarının yenidən təşkilinə etiraz etdi. “Dövlət qaydalarında hər cür yenilik şər işidir. Çünki, çoxdan hörmət etdiyimizə daha çox hörmət edirik və hər şeyə vərdişlər əsasında yaxşı münasibət bəsləyirik”.

Karamzin müasiri olduğu Rusiyada qanunvericiliyin başlıca səhvini yeni dövlət təsisatlarının yaradılmasında görürdü.

Karamzinin Makiavellinin “dövlət təsisatlarının yenidən təşkili zamanı xalqın adət etdiyi adların saxlanması” fikrini xatırladaraq bildirdi ki, biz isə şeyləri saxlayıb adları dəyişirik. Yeniliklər yeniliklərə gətirib çıxarır və hərəmərcliyin kəskinləşməsinə kömək edir.

Karamzinin “qeyd”lərində Rusiyada onilliklər ərzində liberal islahatlar ideyasına zidd olan mühafizəkar ideologiyasının başlıca prinsipləri işlənilib hazırlanmışdır. “Rusiyada yeni təsisatlar yaradılmasına ehtiyac duyulmur, məhz ölkəni idarə etmək üçün 50 nəfər ağıllı və vicdanlı qubernator axtarılıb tapmaq lazımdır” deyən Karamzinə görə “əgər tarix I Pyotru xarici dövlətləri həddən artıq ehtirasla təqlid etməkdə pisləyirsə, indiki zamanəmizdə daha təhlükəli deyilmi?”

Karamzin məhkəmələrdə qayda yaratmaq məqsədilə hökmdarın ciddi və sərt olmasını təsdiqləyirdi. “Zadəganlar və ruhanilər, Senat və Sinod qanunların müdafiəçisidir. Vahid qanunverici hakimiyyətin yeganə mənbəyi olan hökmdar bunların hamısından yüksəkdə durur. Rusiya mütləqiyyətinin əsası məhz, bundan ibarətdir”.

Sual 3. Dekabristlərin və rus inqilabçı demokratlarının siyasi-hüquqi görüşləri.

1825-ci ilin dekabrında Peterburqun senat meydanında Silahlı çıxış baş verdi, sonra isə Ukraynada Çerniqov polkunda üsyan başlandı. Çıxışlar gizli fəaliyyət göstərən cəmiyyətlər tərəfindən hazırlanmışdı. Həmin çıxışların iştirakçıları dekabristlər adlandırılır.

Dekabristlər hərəkatı öz şüarları baxımından antifeodal mahiyyət daşıyırdı, lakin onların ideologiyası özündə zadəgan məhdudluğu cəhətlərini əks etdirirdi. Dekabristlər zadəgan məqsəd qoymamıdılar, xalq kütlələrinin siyasi fəallığından ehtiyatlanaraq, hərbiçilərin yuxarı təbəqələrinin inqilabına ümid bəsləyirdilər. Hərəkatın rəhbərlərindən biri olan Bestucev-Ryumin (1803-1826) deyirdi ki, “bizim inqilabımız xalqın iştirakı olmadan, yalnız ordu vasitəsilə baş verəcək”.

Tədqiqatçılar dekabristlər hərəkatının birinci mərhələsini 1816-1820-ci illərə aid edirlər. Bu mərhələdə təşəkkül tapan ideyalar onunla səciyyələnir ki,

mütləqiyyət və təhkimçilik yalnız gizli inqilabçı təşkilatların köməyi sayəsində zorakılıqla ləğv edilə bilər.

Dekabristlərin ik cəmiyyəti “Vətənin həqiqi və sadıq oğullarının ittifaqı” (“Nicat ittifaqı”) alı altında 1816-cı ildə yaradılmışdır. Bu ittifaqın məqsədi kəndlərin azad edilməsi və Rusiyada konstitusiyalı idarəçiliyin tətbiqinə nail olmaqdan ibarət idi. Üzvlərinin sayı 30 nəfərə yaxın olan həmin cəmiyyətin statusu masonluq forması ruhunda (dərəcələr, mərasimlər və and prinsipi üzrə) müəyyənləşdirilmişdi. “Nicat ittifaqı” formasında yenidən təşkil olundu. Lakin, bu yeni cəmiyyətin nizamnaməsində masonluq prinsiplərinə yer verilmədi, onun qarşısına qoyduğu məqsəd və Rusiyada nümayəndəli idarəçiliyin tətbiqi idi. “Rifah ittifaqı”nın rəhbər orqanının – yerli dumanın 1820 və 1821-ci illərdə keçirilən iki müşavirəsi dekabristlər hərəkətində böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. 1820-ci ildəki birinci müşavirədə P.İ.Pestelin məruzəsi müzakirə olundu. Məruzədə Rusiya üçün monarxiya ilə müqayisədə respublika idarəçiliyinin üstünlüyü əsaslandırıldı. Pestelin məruzəsi əsasında Rusiyada respublika quruluşunun əverişli olmasına dair qərar qəbul olundu. Müavirə iştirakçılarının demək olar ki, hamısı respublika idarəçiliyinə tərəfdar çıxdı, lakin digər nöqtəyi-nəzərlərə də təsadüf edildi. Qəbul olunan qərar təhlükəli idi. Çünki, “Nicat cəmiyyəti”nin 200 nəfərə yaxın üzvləri arasında həmin radikal qərara rəğbət bəsləməyənlər də nəzərə çarpdı. Məsələn, M.S.Lunin müzakirə prosesində nəzərə çatdırdı ki, respublikaya və ya monarxiyaya üstünlük verilməsi heç də prinsipial məsələ deyildir. M.S.Lunin böyük səlahiyyətlərə malik olan nümayəndəli orqanın yaradılmasını başlıca vəzifə hesab edirdi. Respublika ideyasını müşavirədə N.M.Muravyov müdafiə etsə də, son nəticədə o da Luninin mövqeyinə meyl etdi. Uğursuzluğa düşər olmaq təhlükəsi ilə bağlı 1821-ci ildə ittifaqınburaxılmasına qərar verildi və bu qərar elan olundu.

Dekabristlərin hər iki cəmiyyəti – “Vətənin həqiqi və sadıq oğullarının ittifaqı” və “Rifah ittifaqı” aşağıdakı ümumi məqsədləri ilə səciyyələnirdi:

1. Təhkimçilik hüququnun ləğvi.
2. Mütləqiyyətin aradan qaldırılması.

3. Rusiyada nümayəndəli təsisatın, respublikanın və konstitusiyalı monarxiyanın yaradılması.

4. Mülki quruluşun ləvğvi, hamının qarşısında ümumi bərbərliyinin tətbiqi, vətəndaş hüquq və azadlıqlarının hamı üçün eyni olması.

5. Bu məqsədlərin əldə olunması vasitəsi kimi “hərbi inqilab” planı.

Bu ümumi proqramın çərçivəsində Şimal və Cənub cəmiyyətləri bir sıra konkret məqsədlər və bunların əldə olunması vasitələri məsələsində müxtəlif təsəvvürlərə malik idi. Fikir ayrılığı, ilk növbədə, aşağıdakı məsələlərə münasibətdə nəzərə çarpırdı:

1. Torpaq haqqında.
2. Siyasi hüquqlar barədə.
3. İdarəçilik formasına münasibətdə.
4. Gələcək Rusiyanın yeganə dövlət forması barədə.
5. Dövlət quruluşunun və ictimai quruluşun yenidən təşkili üsulları ilə bağlı.

Şimal cəmiyyətində Nikita Mixayloviç Muravyov (1795-1843-cü illər) tərəfindən tərtib edilən konstitusiya layihəsi müzakirə olundu. N.M.Muravyovun layihəsinə görə mülkədarlara məxsus torpaqlar onların özündə qalır, siyasi hüquqlar isə yüksək əmlak senzi ilə şərtlənirdi. Yüksək əmlak senzinin daşıyıcıları yüksək dövlət vəzifələrində çalışanlar idi.

Muravyov 1820-ci il müşavirəsində Pestelin respublika idarəçiliyi tələbləri ilə razılaşırdı, lakin, 1821-ci ildə çağrılan müşavirədə hakimiyyətin bölünməsinə əsaslanan monarxiyanın üstünlüyü fikrinə tərəfdar çıxdı.

Muravyovun hazırladığı konstitusiya layihəsinə görə qanunverici hakimiyyət Ali Dumadan və nümayəndəli Palatadan ibarət olan xalq yığıncağı tərəfindən həyata keçirilir. Ali icraedici hakimiyyət imperatora məxsusdur. “İmperator rusiya hökumətinin ali məmurudur”, o ölkəni idarə etməyə başlayarkən, xalq yığıncağı qarşısında and içir.

Məhkəmə hakimiyyətinin yüksək orqanı “Ali divanxana” hesab olunur.

N.M.Muravyov Rusiyada monarxiya quruluşunun zəruriliyini ölkə ərazisinin genişliyi ilə əsaslandırır. Bu amil hakimiyyətin xeyli güclü olmasını şərtləndirirdi.

Rusiyanın gələcəyi bir neçə dövlətdən və vilayətdən (14 dövlət və 2 vilayət) ibrət olan federasiya kimi əsaslandırıldı (ilk layihəyə görə). Dövlət və vilayətlər ərazi prinsipi üzrə yaradılırdı.

M.Muravyov belə hesab edirdi ki, hərbi inqilab silahlı qüvvələrdən olduğu, zabitlərin (gizli cəmiyyətlərin üzvlərinin) rəhbərlik etdikləri paytaxtda və ölkənin digər yerlərində baş verməlidir. Ordunun paytaxta hərəkətləri ilə əvvəlki idarəçilik ləğv edilir, nümayəndəli təsisatlar yaradılır, mətbuat, söz və vicdan azadlığı kimi siyasi hüquqlar həyata keçirilir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz problemləri daha radikal formada həll etməyə səy göstərən Pavel İvanoviç (1793-1826) oldu.

Rusiya siyasi fikir tarixində Pestel qətiyyətli respublika tərəfdarı kimi daxil olmuşdur. O, siyasi və hüquqi görüşlərini “Rus həqiqəti” adlı əsərində ifadə etmişdir. Bu əsər mahiyyət etibarilə Cənub cəmiyyətinin proqram sənədi sayılır. Pestelin fikrincə hərbi inqilabdan sonra ardıcıl surətdə və tədricən dərin siyasi və sosial dəyişikliklər həyata keçirilməlidir. Pestelin aqrar layihəsi ona əsaslanır ki, kəndlilərin azad edilməsi onların vəziyyətinin yaxşılaşmasına səbəb olacaq, “lakin, bu onlara xəyali uydurma azadlığın bəxş edilməsi deyil”. Hər bir rusiyalı torpaq əldə etmək hüququna malikdir. Aqrar layihənin məqsədi rusiyalıları yoxsulluqdan xilas etməkdən ibarətdir.

Pestel əmlak senzina qarşı çıxırdı. “Varlılar həmişə mövcud olacaq, bu çox yaxşıdır, lakin, var-dövlətə digər siyasi hüquq və üstünlükləri birləşdirmək lazım deyil”. “Rus həqiqəti” əsərində əsaslandırılır ki, 20 yaşına çatmış rusların hamısı bütünlüklə vətəndaş hüquqlarına və siyasi hüquqlara malik olmalıdır. Pestel “hakimiyyətin tarazlığı qaydalarına” dair fikri təkzib edir və “fəaliyyət dairəsinin müəyyənləşdirilməsi qaydalarının” tətbiqi qənaətinə gəlir. Başqa sözlə, belə hesab edir ki, dövlətin yüksək orqanları arasındakı səlahiyyətləri dəqiq fərqləndirmək lazımdır. Ali hakimiyyət xalq yığıncaqlarına həvalə olunan qanunverici və dövlət Dumasına tapşırılan ali-icraedici hakimiyyətə bölünür. Bununla yanaşı Ali Məclis təşkil edilir. “Nəzarətedici hakimiyyət” isə buna əlavə olunur. Bütün qanunverici hakimiyyət Xalq yığıncağında birləşdirilir. Pestel ardıcıl respublika tərəfdarı olduğu üçün öz layihəsində qeyd edir ki, Rusiyada ali qanunverici hakimiyyət

məhz, Xalq yığıncağı tərəfindən həyata keçirilməlidir. Ali icraedici hakimiyyət xalqın seçdiyi və 5 nəfərdən ibarət olan Dövlət Dumasına həvalə edilir.

Muravyovdan fərqli olaraq Pestel vahid mərkəzləşmiş rus dövlətinin tərəfdarı kimi çıxış edir. O, Rusiya üçün federasiyanı çox zərərli sayır. Bu fikrini ölkədə tayfa və xalqların, dil və inamların çoxluğu ilə əsaslandırır. Pestelə görə gələcək Rusiyada bütün tayfalar və xalqlar ruslaşacaq. “Rusiya dövlətini təşkil edən bütün tayfalar rus olduqlarını etiraf edirlər, öz müxtəlif adlarını birləşdirməklə vahid rus xalqını təşkil edirlər”.

Pistel milli məsələyə münasibətdə “xalqların hüququ” və “əmin-amanlıq hüququ” ayrıca dövlətin yaradılması hüququdur. “Əmin-amanlıq hüququ” isə təhlükəsizliyin təmin olunmasına dair böyük dövlətin hüququdur. Böyük dövlət təhlükəsizlik naminə kiçik xalqların torpaqlarını birləşdirir. Pestel belə hesab edirdi ki, “əmin-amanlıq hüququ” da əsasən Rusiyadan yalnız Polşa xalqı ayrılı bilər. Polşalılar paçalanmanın nəticələrini aradan qaldıra bilər və aradan qaldırmalıdır da. Polşalılar yenidən müstəqil dövlət yarada bilərlər. Bu fikirdən belə qənaətə gəlmək olar ki, Rusiyanın tərkibində olan digər xalqlar isə ayrılıb müstəqil dövlət yaratmağa qadir deyillər. Zənnimizcə, Pestelin bu fikri rus imperiyası yaratmaq, onu möhkəmləndirmək və qoruyub saxlamaq cəhdindən başqa bir şey deyildir.

XX əsrin sonuncu onilliyində sovet rus imperiyasının süqutu və bu imperiyanın asılılığından xilas olan xeyli xalqların əyani şəkildə müstəqil dövlət yaratmağa qadir olduqlarını sübut etmələri Pestelin fikirlərinin qeyriOhəyati olduğunu bir daha təsdiqlədi. Gələcəyə nikbinliklə baxaraq, inanırıq ki, İran dövlətinin əsarəti altında olan 30 milyonluq Cənubi Azərbaycan xalqı da yaxın gələcəkdə müstəqil dövlət yaradacaq və nəticə etibarilə vahid, bütöv, müstəqil Azərbaycan məmləkəti qərarlaşacaq. Bu sətirlərin müəllifinin və bütün azərbaycan xalqının siyasi ideali məhz bundan ibarətdir.

Pistel gələcək respublikada vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını hərtərəfli səciyyələndirir. O, hər şeydən əvvəl qeyd edir ki, “dövlətdə bütün insanlar daim qanun qarşısında bərabər vəziyyətdə olmalıdırlar”. “Rus həqiqəti” əsərində söz azadlığı və mətbuat azadlığı təntənəli şəkildə elan edilir və nəzərə çatdırılır ki, bu hüquqlardan yeni, inqilabi hakimiyyətə qarşı istifadə olunmamalıdır. Mülkiyyət

hüququ müqəddəs və toxunulmaz elan edilir. Hər bir vətəndaş onun varlığına əmin ola bilər ki, heç kim onu mülkiyyətin ən kiçik hissəsindən də məhrum etmək hüququna malik deyildir.

Dekabristlərin çıxışları yatırıldıqdan sonra Rusiyada Senzura gücləndi, bütün leqalcəmiyyətlər buraxıldı.

Maarif naziri, qraf Uvarovun ideyasına əsasən, Rusiyanın dayaqlarının pravoslavdan, mütləqiyyətindən və xalqdan ibarət olması haqqında Dövlət Doktrinası işlənib hazırlandı. Bu, mahiyyət etibarı ilə Karamzinin “Qədim və indiki Rusiya haqqında qeydlər”ində ifadə olunan mühafizəkarlıq ideologiyasının möhkəmləndirilməsində bir cəhd idi. Mühafizəkarlıq ideyası hər cür liberal islahatlara qarşı istiqamətlənmişdi.

Çaadayevin “Teleskop” curnalında çap olunan (oktyabr 1836-cı il) “Fəlsəfi məktubu” Rusiyanın ideya həyatında böyük hadisəyə çevrildi. Bu yazı 30-cu illərdə rus ictimai-siyasi fikrinin inkişafında çox əhəmiyyətli rol oynadı. Pyotr Yakovleviç Çaadayev (1794-1856) istifadə olan qvardiya zabiti idi, “Rifah cəmiyyətini” təmsil edirdi. O, 1829-1830-cu illərdə fransız dilində dini-tarixi mövzularda səkkiz “fəlsəfi məktub” yazmış və bunların hamısını ilk dəfə 1836-cı ildə çap etdirmişdir. Fransız dilindən tərcümə olunaraq “Teleskop” curnalında çap edilən ilk “fəlsəfi məktub” rus ictimai-siyasi fikrində böyük hadisə kimi qiymətləndirilir.

Çaadayev rus tarixinin mənasızlığı, Rusiyanın digər xalqlardan təcrid olunması barədə yazırdı: “Biz bəşəriyyətin böyük ailələrindən heç birinə, nə Qərbə, nə Şərqə mənsub deyilik. Biz sanki zəmanədən kənarda mövcudluq və bəşər nəslinin ümumdünya birliyi bizə aid deyildir”. O, Rusiyanı qərb xalqlarının möhtəşəm tarixindən təcrid olunmasını pravoslav məzhəbi ilə əlaqələndirdi.

Çadayev dini filosof olsa da, onun tarixə aid konsepsiyasına sosial məqamlar da nüfuz etmişdi. O, xristianlığın məqsədini yer üzündə təkmilləşmiş qaydaların yaradılmasında görürdü. Çaadayevin fikrincə bu məqsədə yalnız qərb xristianlığı (katolik məzhəbi) cavab verir. Bizans pravoslav kilsəsi isə əksinə, təkdünyalıq, itaətkarlıq və dünyadan təcrid olunmağı tələb edir. Çaadayev qeyd edirdi ki, Rusiyadakı pravoslavlıq dünyəvi hakimiyyət qarşısında acizdir. Bu mütəfəkkir

təsdiqləyirdi ki, Rusiyadakı istibdad üsul idarəsi və köləlik ölkənin bəşəriyyətin inkişafına özünəməxsus töhvə bəxş etməsinə imkan yaratmır.

Filosof qeyd edirdi ki, ideyalar uğrunda mübarizə Qərb ölkələrində mühüm sosial nəticələrə gətirib çıxarırdı: “Həqiqəti axtardılar və tapdılar (azadlığı və xoş güzəranı)”. Qərbdə yalnız nəcib əməllər deyil, eləcə də qüsurlar mövcuddur. Lakin, Avropa xalqları Rusiyadan fərqli olaraq zəngin tarixə malikdirlər.

Çaadayev belə qənaətə gəlir ki, pravoslavlıq sayəsində Rusiyanın tarixi qərb ölkələrinin tarixi kimi davam etməmişdir: “Lap ilk başlanğıcdan bizdə vəhşi barbarlıq, sonra kobud xüfət, daha sonra isə işğalçıların sərt, alçaqlığı, hökmranlığı mövcud olmuşdur”.

Çaadayev 30-50-cı illərdə inqilabi mübarizə metodlarını pisləyərək, ümidini maarifçiliyin yayılmasına ümic bəsləyirdi. Lakin, onların sonunda bu düşüncə tərzində müəyyən dəyişiklik nəzərə çarpır.

Çaadayevin “Fəlsəfə məkubları” zadəgan ziyalıları arasında ideya mübahisələrinin kəskinləşməsinə səbəb olmuşdu. Mübahisələrin gedişində rus ictimai-siyasi fikrində iki cərəyan-slavyanpərvərlik və qərb tərəfdarları təşəkkül tapdı. “Fəlsəfə məktubları”nın bəzi səhv müddəalarına baxmayaraq, o, 30-40-cı illərdəki Rusiya həyatında ciddi siyasi əhəmiyyətə malik idi. Heç də təsadüfi deyil ki, görkəmli rus inqilabçı demokrati (sosialisti) Gertsen Çaadayevin “fəlsəfə məktubları”nı obrazlı şəkildə dekabristlərdən sonrakı dövrdə buzı sındıran qüvvəyə qaranlıq gecədə açılan atəşə bənzədirdi.

“Fəlsəfə məktubları” ölkənin tarixi müqəddəratını müzakirə etmək üçün ruhlandırıcı amil oldu. Hakimiyyət nümayəndələri Çaadayevi ona görə məzəmmət edirdilər ki, “Fəlsəfi məktublar”ı vətənpərvərliyə və rəsmi nikbinliyə ziddir. Hətta, I Nikolay Çaadayevi alçaltmaq məqsədilə onu aqlını itirmiş insan hesab edirdi.

Rusiyanın gələcək inkişafına dair iki ideya cərəyanının – slavyanpərəstlik və qərb tərəfdarlarının mübahisələri 30-cu illərin ortalarından etibarən daha sərt istiqamət kəsb etdi.

Qərb tərəfdarları Çadayev kimi ölkədə Qərbi Avropaya xas olan qayda, bərc, ədalət ideyasının həyata keçirilməsini istəyirdilər.

Moskvadakı qərb tərəfdarlarının başçısı professor Timofey Nikolayeviç Qranovski (1813-1855-ci illər) idi. Qranovski Moskva universitetində ümumdünya tarixinə dair oxuduğu mühazirələrdə Qərbi Avropa ölkələrindəki silki-təhkimçilik quruluşunun tarixini və onun dağılmasını Rusiyada mövcud olan təhkimçiliyin vəziyyəti və perspektivi ilə müqayisə edirdi. Onun gəldiyi qənaətə görə feodal hərə-mərcliyi “bəşəriyyətə nifrət etməyə” əsaslanır. Buna görə də Qranovski belə hesab edirdi ki, tarixi inkişafın ümumi məqsədi əxlaqi və təhsilli şəxsiyyətin tələblərinə uyğun gələn cəmiyyətin yaradılmasından ibarətdir. Bu ideya sonralar xalqçı Lavrovun məşhur “tərəqqi formunda” daha da yeniləşdirilmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, bu həmin Lavrovdur ki, Rusiyada təhkimçiliyin ləğvindən sonra (1861-ci il) qeyd edirdi ki, artıq Rusiyanın gələcək inkişaf yolunu müəyyənləşdirmək çətindir: “Rusiya havadan asılı vəziyyətdədir”. Elmi kommunizmin banilərindən olan F.Engels bu münasibətlə Lavrova yazdığı məktubunda qeyd edirdi ki, Rusiyadakı hadisələrin inkişaf gedişini düzgün qiymətləndirmək lazımdır: “Cənab Lavrov Rusiya yox, məhz siz özünüz havadan asılı vəziyyətdəsiniz”.

Görkəmli qərbpərəst rus ziyalılarının digəri tarixçi və hüquqşünas Konstantin Dmitriyev Kavelin (1818-1885-ci illər) idi. O, öz siyasi görüşlərində Rusiya gerçəkliyi baxımından Hegelin belə bir fikrinə əsaslanır ki, alman tayfalarının inkişafının əsasında “şəxsi başlanğıc” durur ki, bu da Avropanın antik dövrdən sonrakı tarixini müəyyən edir. Kavelin sübut edirdi ki, rus hüququ tarixində şəxsiyyət hər şeyə həmişə ailədən, icmaddan, sonralar isə dövlətdən və kilsədən hopmuşdur. Buna görə Qərb tarixi şəxsiyyətin azadlığı və hüququ tarixi kimi məlumdursa, rus tarixi mütləqiyyətin və hakimiyyətin inkişaf tarixi olmuşdur. Kavelin hesab edirdi ki, Rusiya tarixində ilk şəxsiyyət I Pyoturdur. Çünki, o, ölkəni hüquq və azadlıq ideyasını dərk etməyə hazırlamışdır. Mişətimizə Avropa ünsürlərinin nüfuzu təkcə praktiki məqsədlər üçün deyil, həm də bizim daxili inkişafımız baxımından lazım olmuşdur. Kavelin təhkimçilik hüququnu pisləyirdi. Kəndli islahatının hazırlandığı dövrdə o, siyasi dəyişikliklərin əleyhinə çıxdı.

Kavelin belə bir məsələyə ehtiyatla yanaşırdı ki, əgər Rusiyada konstitusiya tətbiq olunarsa, zadəganlar bundan öz imtiyazlarını saxlamaq və islahata qarşı mübarizə üçün istifadə edəcəkdir.

Qərpbərəstoərin bir qismi sosializm ideyalarına meyilli idilər, digərləri isə bu ideyanın əleyhinə çıxırdılar.

30-cu illərin axırlarında ictimai fikir cərəyanında qərb tərəfdarlarına qarşı slavyanpərəstlər təşəkkül tapdılar. Y.F.Samerin, A.S.Xomyakov, K.S. və A.S.Aksakov qardaşları, eləcə də İ.V. və P.V. Karayevski qardaşları rus söhbəti” və “moskvalılar” curnalları ətrafında birləşdilər.

Slavyanpərəstlər Rusiyanın Qərbi Avropa ilə geniş əlaqələr yaratması və Qərbin iqtisadi və siyasi təcrübəsinə yiyələnməsi əleyhinə idilər. Onlar “icma başçısını” Rusiya üçün başlıca xüsusiyyət hesab edirdilər. Rusiyanı Qərb ölkələrindən məhz “icma başlanğıcı” fərqləndirir.

Slavyanpərəstlər bildirdilər ki, iqtisadi inkişaf rus həyatında icma başanğıcının dağılmasına gətirib çıxarmalıdır. Onlar təsdiqləyirdilər ki, rus dövləti varyaqların istedadı və qabiliyyəti sayəsində meydana gəlmişdir. Rusiyadakı dövlət icma prinsiplərinə zidd gəlir. Aksakov II Aleksandra ünvanladığı “Rusiyanın daxili vəziyyəti haqqında” qeydlərində təsdiqləyirdi ki, I Pyotr-un islahatları dövlətlə xalq arasındakı qədim qarşılıqlı münasibətləri pozmuşdur. “Dövlət xalqın əxlaqi azadlığına mane olmuşdur... və beləliklə, mənəviyyata zidd olan istibdada istiqamətlənmişdir”. Bu isə xalqın başlanğıcının “təhrif olunması təhlükəsi törədir, başqa sözlə, əxlaqi azadlıq əldə etmədən siyasi azadlıq istəyir və özünün həqiqi yolundan çıxaraq, inqilaba can atır”. Aksakov qeyd edirdi ki, hökumət qədim başlanğıca qayıtmalıdır. Hökumətə fəaliyyət hüququ və təbii ki, qanuna əməl etmək hüququ, xalqa güc, rəy və təbii olaraq söz hüququ verilməlidir.

Slavyanpərəstlər zadəganların mənafeyindən çıxış edərək, mühafizəkar ideologiyanın müdafiəçiləri kimi çıxış edirdilər. Onlar mütləqiyyətin müdafiəçiləri kimi çıxış edərək, mütləqiyyətin saxlanması üçün tərəfdarı idilər, lakin, təhkimçilik hüququnun ləğv olunmasını tələb edirdilər, hər cür zorakı dəyişikliklərin əleyhinə çıxmaqla bərabər, konstitusiyanın zəruriliyini istəyirdilər.

Slavyanpərəstlər şəxsiyyətin almansayağı başlanğıc inkişafı fikrini ideallaşdıran qərbpərəstləri məzəmmət edirdilər. Qərbdə şəxsiyyət yalnız fərdiyyətçi ruhda başa düşülür. Qərb ölkələrində hökmranlıq edən fərdiyyətçilik ideyası eqoizm və kobud materializm doğurmuşdur, xüsusi mülkiyyət sərvəti toplamaq və acgözlüklə əlaqədar “proletarçılıq yarası” təzahür etdirmişdir. Qərb xristianlığı antik dünyadan gələn rasionalizmi təhrif etmişdir. Pravoslav xalqı “canlı bilikləri” və “bütöv şəxsiyyəti” qoruyub saxlamışdır. Slavyan aləmi daxili ümumiliyi və azadlığı hər şeydən üstün qiymətləndirir. Buna görə Rusiyanın “Qərbin tarixi həyatının uydurma başlanğıcından” fərqlənən özünəməxsus, xüsusi yolu vardır.

Slavyanpərəst “Peterburq bürokratiyasını” kəskin pisləyərək, mütləqiyyəti müdafiə edirdilər. Mütləqiyyət digər övlət formalarından ona görə yaxşıdır ki, xalqın dövlət hakimiyyətinə hər cür cəhdi onu daxili, əxlaqi ruhdan uzaqlaşdırır. K.Aksakov hər hansı azadlığın zəruriliyini inkar edirdi. Samarin hər cür konstitusiyanın əleyhinə idi, çünki, xalqın adətlərinə əsaslanmayan konstitusiya xalqa ziddir, zərərliyə.

Slavyanpərəstlər “dövlət yalan prinsipidir” mülahizəsindən çıxış edərək, özlərinə xas olan belə bir məşhur formula haqq qazandırurdular ki, hakimiyyətin gücü hökmdardadır, rəyin gücü isə xalqdadır.

Slavyanpərəstlərlə qərbpərəstlərin arasındakı kəskin münasibətlər onların ideyalar mübadiləsinə mane olmadı. Qərbpərəstlərin təsiri altında slavyanpərəstlər Hegelin fəlsəfəsi ilə tanış oldular. Qərbpərəst Gertsen, Oqaryov və Bakunin isə slavyanpərəstlərdən kəndli icması ideyasını əxz etdilər, elə ideyanı ki, “rus sosializminin” əsasını təşkil edirdi.

Nəticə

İctimai-siyasi proseslərin inkişafı baxımdan XIX əsrdə Rusiya imperiyasının dövlət və hüququnun inkişaf tarixini iki dövrə bölmək olar: 1. Rusiya imperiyasının dövlət və hüququ mütləqiyyət dövründə (XIX əsrin birinci yarısı); 2. Rusiya dövləti və hüququ burjua monarxiyasına keçid dövründə (XIX əsrin ikinci yarısı).

XIX əsrin ikinci yarısında Rusiyanın dövlət sistemi «neomütləqiyyət» şəraitində inkişaf etmişdir. XX əsrin əvvəllərində isə qeyri-məhdud monarxiyadan konstitusiyalı monarxiyaya keçid baş verdi.

Rusiyada hələ XVIII əsrin ikinci yarısında başlamış feodal-təhkimli quruluşunun dağılması və burjua münasibətlərinin inkişafı prosesi XIX əsrin birinci yarısında daha da sürətləndi. Artıq XIX əsrin birinci yarısında iqtisadiyyatın bütün sahələrində kapitalist münasibətləri formalaşırdı ki, bu da feodalizmin böhranına gətirib çıxarırdı.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının bazara çıxarılması satlıq məhsul istehsalına tələbatı getdikcə artırırdı. Əsasən qaratorpaq sahələrin azlıq təşkil etdiyi yerlərdə mülkədarın kəndlilərdən pul şəklində aldığı vergi (töycü) getdikcə artırdı. Bu da mülkədar və kəndli təsərrüfatının natural dayaqlarını sarsıdırdı. Bir çox yerlərdə ödənişin aylıq azuqə forması tətbiq olundu. Bu isə o demək idi ki, mülkədarlar nadelləri kəndlilərdən geri alır, onları işləmək üçün öz təsərrüfatına keçirir, bunun müqabilində kəndlilərə hər ay üçün qida məhsulları və geyim verirdi.

Kapitalist münasibətlərinə kəndə daxil olması burada sosial təbəqələşmə prosesini sürətləndirdi. Varlanmış kəndlilər vəsaitlərini sənaye və ticarət sahələrinə qoyurdu ki, bu da iri kapitalistlərin sayının artmasına gətirib çıxarırdı.